

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ İNZİBATÇILIĞININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN İQTİSADI-RİYAZİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARININ İŞLƏNMƏSİ

İxtisas: 5302.01 - Ekonometriya, iqtisadi statistika

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Mirvari Xəqani qızı Qəzənfərli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “İqtisadi fəaliyyətin riyazi təminatı” şöbəsi yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., professor
Akif Fərhad oğlu Musayev

Rəsmi opponentlər: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Ramiz Kamal oğlu İsgəndərov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şərqiyyə Abbas qızı Abbasova

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zahid Hüseyn oğlu Rzayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya Şurası

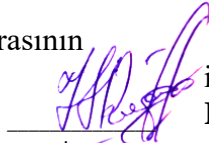
Dissertasiya şurasının
sədri:

imza

Əməkdar elm xadimi
iqtisad elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

imza

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi

seminarın sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Murad Ramiz oğlu Tağıyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Vergi inzibatçılığı ölkədə qəbul olunmuş vergi aktları və qanunları əsasında dövlət tərəfindən formalaşdırılan vergi münasibətlərinin idarəetmə sistemidir. O eyni zamanda dövlətin iqtisadi strategiyasının əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla ölkənin iqtisadi inkişafı və sosial rifahına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən vergi siyasətini formalaşdıran vacib amillərdən biridir. Vergi inzibatçılığı hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsin öz vergi öhdəliyinə nə dərəcədə əməl etdiyinin araşdırılması, qiymətləndirilməsi, yoxlanışların təşkili, qanunauy-ğunsuzluqların aşkarlanması və s.-ni əhatə edir. Vergi inzibatçılığı o vaxt mükəmməl (effektiv) hesab olunur ki, qəbul edilən vergi qanunları ilə faktiki təcrübə arasında fərq olmasın. Ən yaxşı qanun belə inzibatçılığın səmərəsiz təşkilində öz əhəmiyyətini itirə bilər. Məhz buna görə də, dünya ölkələri miqyasında vergi sahəsində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti effektiv inzibatçılığa nail olmağın üsul və vasitələrinin hazırlanmasından ibarətdir. Digər tərəfdən, vergi inzibatçılığı səmərəli təşkil olunarsa gizli iqtisadiyyatın əsas yaranma səbəblərindən olan vergidən yayınmanın aradan qaldırılması və ya azaldılmasında mühüm rol oynayır. Lakin, dünya iqtisadiyyatının 30%-dən çoxunun gizlədilmiş fəaliyyət olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, nəinki Azərbaycanın hətta inkişaf etmiş ölkələrin belə vergi sistemləri inzibatçılığın effektiv təşkilinə nail olmayıblar. Bu səbəbdən vergi inzibatçılığı fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsi, səmərəliliyinin ölçülməsi üçün yeni metodologiyaların hazırlanması, modellərin qurulması zərurəti illərdir öz aktuallığını qoruyur.

Vergi inzibatçılığı, onun effektiv təşkilinin vacibliyi aşağıdakı ifadədə aydın əks olunur:

“İctimai siyasət effektiv (güclü) iqtisadi siyasət, iqtisadi siyasət effektiv fiskal siyasət, fiskal siyasət isə effektiv vergi inzibatçılığı təmin olunduqda mövcuddur”. Buradan aydın olur ki, ölkənin tək iqtisadi inkişafı deyil, sosial rifahı da vergi inzibatçılığının təşkilindən birbaşa asılıdır.

Vergi inzibatçılığı siyasi xarakter daşdığından onun araşdırılması, təkmilləşdirilməsi metodologiyalarının hazırlanması təcə ayrı-

ayrı iqtisadçı, siyasətçi alimlərin deyil, dövlətlərin də maraq dairəsini əhatə edir. Bu məqsədlə dünya ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda mühüm işlər görülmüş, islahatlar aparılmış, müxtəlif təşkilatlar yaradılmışdır. Dünya miqyasında bir sıra təşkilatlar var ki, onlar müxtəlif ölkələrdə vergi inzibatçılığın təşkilini müxtəlif meyarlar üzrə ölçür və nəticələri illik hesabatlarında əks etdirirlər. Onlar arasında OECD - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı xüsusilə seçilir. 2004 -cü ildən başlayaraq OECD: “Vergi İnzibatçılığının Müqayisəli Məlumat Seriyası” 58 ölkə üzrə müasir vergi inzibatçılığının əsas elementlərini geniş məlumat çoxluğu, analiz və nümunələrdən istifadə etməklə araşdırır və əsas tendensiyaları, son yenilikləri və inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi istiqamətində əldə edilən faydalı təcrübələri illik hesabatda əks etdirir. Dünya miqyasında vergi inzibatçılığının müqayisəli ölçülməsini təmin edən vasitələrdən biri də TADAT - Vergi İnzibatçılığı Diaqnostik Qiymətləndirmə Alətidir. TADAT ölkələrin vergi sisteminin idarə edilməsinin güclü və zəif tərəflərini obyektiv və standart qiymətləndirilmə vasitəsilə müəyyənləşdirir.

Bunlardan başqa Amerika Birləşmiş Ştatları, Avropa Birliyi, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrin vergi inzibatçılığını təkmilləşdirməsi istiqamətində formalaşdırdığı təşkilatlar (TIGTA, CIAT, IOTA və s.) da mövcuddur. TIGTA (Treasury Inspector General for Tax Administration) - Vergi İnzibatçılığı üzrə Xəzinədarlıq Baş Müfəttişi daxili gəlir qanunlarının idarə edilməsində səmərəliliyi təbliğ edir, əlaqəli qurumlarda saxtakarlıq, israfçılıq, sui-istifadə və s. kimi halların aşkarlanmasına və qarşısının alınmasına şərait yaradır. CIAT (Inter-American Center of Tax Administrations) - Amerika daxili Vergi İnzibatçılığı Mərkəzi 42 ölkənin milli vergi idarələri arasında təlim və məlumat mübadiləsi üzrə ixtisaslaşmış qeyri-kommersiya beynəlxalq təşkilat olmaqla, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi üçün xüsusi texniki yardım göstərir. IOTA (Intra-European Organisation of Tax Administrations) - Avropa Daxili Vergi Administrasiyaları Təşkilatı onlara üzv olan 44 ölkənin maliyyə funksiyalarının yaxşılaşdırılmasını təmin etmək üçün yaradılan hökumətlərarası qeyri-kommersiya təşkilatdır. Təşkilat Avropa Birliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu, OECD, CIAT və ABŞ-nın dəstəyi ilə fəaliyyət göstərir.

Müstəqilliyin əldə edilməsilə Azərbaycan Respublikasında köklü islahatlar aparılaraq vergi sistemində ciddi dəyişikliklər edilmişdir. Bu islahatların böyük əksəriyyəti vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 2005-2007-ci illəri əhatə edən “Dövlət proqramı”, “2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri” nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”-nın “Vergi sisteminin effektivliyinin artırılması” və “Vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsi” prioritet istiqamətləri, Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər və s-nin əsas məqsədi effektiv vergi inzibatçılığını təmin etməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergitutma sahəsi ölkə və dünya miqyasında fəaliyyət göstərən iqtisadçı alimlərin də əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Azərbaycanın tanınmış iqtisadçılarından A.F.Musaev, Y.A.Kəlbəyev, T.M.Hümbətov, M.M. Sadiqov, Z.H.Rzayev, İ.M.Rzayev, B.Ə.Aslanbəyli, C.Ə.İsmayıl yalnız vergi inzibatçılığı deyil ümumilikdə vergitutma sahəsində dəyərli tədqiqatların, monoqrafiyaların müəllifləridirlər. Onların bu sahədə gördüyü işlər, apardığı tədqiqatlar vergi sistemi, o cümlədən vergi inzibatçılığının səmərəli təşkilində mühüm rol oynamışdır. Y.H.Həsənlı, M.C.Hüseynov, T.Ə. Sadiqov, E.M.Hacızadə, Ə.Ə.Ələkbərov və s. kimi Azərbaycan iqtisadçıları da öz tədqiqatlarının müəyyən hissəsini vergitutma sahəsinə həsr etmişlər.

Vergitutma sahəsi, eləcə də, vergi münasibətlərinin idarəedilməsi, effektiv inzibatçılığın təşkili məsələləri çoxlu sayda - V.Tanzi, A.V.Koren, A.V.Tatuiko, M.Yu.Orlov, I.A.Mayburov, C.T.Clotfelter, R.Fisman, S.J.Vei, V.V.Pommerehne, H.VeckHannemann, A.Sandmo, A.V.Koren, I.A.Peronko, A.Z.Dadashev, A.V. Lobanov, M. Alink, C. Silvani, K. Baer, V. Crandall, G. Jakštonytė, L. Giriunas və başqa xarici alimlər tərəfindən də dərindən öyrənilmişdir.

Bütün bu qeyd olunanlar vergi inzibatçılığı, onun səmərəli təşkilinin nə dərəcədə vacib olduğunu sübut etməklə yanaşı daha effektiv inzibatçılığa nail olmaq üçün yeni tədqiqatlara ehtiyac olduğunu da göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi

Azərbaycan Respublikasında mövcud vergi inzibatçılığının araşdırılması, onun təkmilləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif iqtisadi-riyazi üsul və vasitələr hazırlamaqla səmərəliliyinin ölçülməsindən, bu minvalla güclü və zəif cəhətlərinin aşkara çıxarılmasından ibarətdir. Tədqiqat işinin məqsədinə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməklə nail olunmuşdur:

– Azərbaycan Respublikasında mövcud vergi sistemi, onun inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi;

– Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığı ilə bağlı mövcud vəziyyətin araşdırılması və aparılan məqsədyönlü islahatların nəticələrinin təhlili;

– Vergi inzibatçılığının, onun səmərəli təşkilinin nəzəri-metodoloji əsaslarının geniş miqyaslı araşdırılması;

– Vergi inzibatçılığını xarakterizə edən səmərəlilik göstəricilərinin seçilməsi ilə bağlı təcrübələrin öyrənilməsi;

– Effektiv metodologiyaların hazırlanması və qiymətləndirmələrin aparılması məqsədilə iqtisadi-riyazi üsullar, riyazi üsullar, sorğu metodları və proqramlaşdırma vasitələrinin hərtərəfli araşdırılması, tətbiqləri ilə bağlı yerli və xarici təcrübələrin öyrənilməsi;

– Vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin təmin olunması üçün metodologiya və instrumentariyaların hazırlanması;

– Təklif edilən metodologiya və instrumentariyaların Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi təmsalında qiymətləndirilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədlər iqtisadi-riyazi modelləşdirmə və proqramlaşdırma, eləcə də, çoxkriteriyalı qərar qəbul etmə metodları, qeyri-səlis nəzəriyyəyə əsaslanan metodlar, statistik üsullar, ədədi üsullar, Delfi sorğu metodu, funksional təhlil, müqayisəli təhlil, qrafik təsvir, analiz, kimi üsullardan istifadə edilməklə reallaşdırılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində aşağıdakı əsas müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

– Vergi inzibatçılığının səmərəliliyi sistemin daxili mühit, xarici mikro və makro mühit olmaqla kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini nəzərə almaqla qiymətləndirilmişdir;

– Vergidən yayınmanın aşkara çıxarılmasının vergi inzibatçılığının əsas vəzifəsi olduğu əsaslandırılmış və vergidən yayınmanın aşkarlanması ehtimalı qiymətləndirilmişdir;

– İnzibatçılığın səmərəli həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan informasiyanın vergi orqanı və vergi ödəyicilərinin fəaliyyətindəki rolu araşdırılmış və hər iki tərəf üçün məlumatlılığın məqbul səviyyəsi qiymətləndirilmişdir;

– Vergi inzibatçılığının səmərəliliyi onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən vergi orqanı əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsi ölçülməsi nöqtəyi nəzərdən təhlil edilmiş və peşəkarlıq səviyyəsi qiymətləndirilmişdir;

– Vergi yığımı vergi inzibatçılığının səmərəliliyini göstərən əsas amillərdən biri kimi kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınaraq araşdırılmış və bir vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımı səviyyəsi qiymətləndirilmişdir;

– Vergi borclarının ödənilməsinin vergi ödəyiciləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınaraq fəvqəladə hallar nəticəsində dəymiş zərərin keçirilmə müddəti qiymətləndirilmişdir;

– Təklif edilən metodologiya və vasitələr üçün Mathwork Matlab 2018b universal paketi və C# proqramlaşma dilində proqram təminatı yaradılmış, Azərbaycan Respublikası təmsalında vergi inzibatçılığının qiymətləndirilməsi üçün hesablama eksperimentləri aparılmış və əldə edilən nəticələrə uyğun tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– Vergi inzibatçılığının səmərəlilik göstəriciləri ilk dəfə olaraq onun hərtərəfli fəaliyyətini xarakterizə edən daxili mühit, xarici mikro və makro mühit olmaqla sistem şəklində formalaşdırılmış və bu əsasda vergi inzibatçılığının səmərəlilik indeksinin analitik ifadəsi təklif edilmişdir;

– Fon Neyman-Morgenşteynin faydalılıq funksiyasındakı vergidən yayınmanın aşkarlanması ehtimalının qiymətləndirilməsi üçün metod təklif edilmişdir;

– Vergi inzibatçılığının səmərəliliyi üçün xüsusi əhəmiyyəti olan vergi orqanı və vergi ödəyicisinin məlumatlılıq səviyyəsinin onlar

arasında məlumat mübadiləsi prosesi nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməsi metodu təklif edilmişdir;

– Vergi orqanı əməkdaşlarının səmərəliliyinin ölçülməsi məqsədilə ənənəvi hesablaşma metodlarından fərqli olaraq onların peşəkarlıq səviyyələrinin və bir vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımının qiymətləndirilməsi üçün üsullar təklif edilmişdir;

– “Fors-major” hallarda zərərçəkmiş vergi ödəyicilərinin vergi borclarının növbəti mərhələlərə keçirilməsi sxemi təklif edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

Tədqiqat işi vergi inzibatçılığının fəaliyyətinin səmərəliliyinin ölçülməsi üçün yeni yanaşmalar, riyazi modellər və metodologiyalardan ibarət olduğundan nəzəri əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Təklif olunan səmərəlilik göstəriciləri sistemi, vergi inzibatçılığının səmərəlilik indeksi, vergidən yayınmanın aşkarlanması ehtimalı metodologiyası, vergi orqanı və vergi ödəyicilərinin məlumatlılıq səviyyəsi modeli, vergi orqanı əməkdaşlarının fəaliyyətinin ölçülməsi metodologiyası və zərərin keçirilməsi metodologiyası tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti isə təklif olunan yanaşma, model və metodologiyaların Azərbaycan Respublikası vergi sistemi təmsalında qiymətləndirilməsidir. Belə ki, bu qiymətləndirmələrdən ölkədə mövcud vergi sisteminin malik olduğu inzibatçılıq səviyyəsi, vergilərin toplanmasında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təsiri, vergi qanunauyğunsuzluqlarının aşkarlanması səviyyəsi və s. kimi mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Bu nəticələrdən istifadə etməklə Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıla bilər.

Təklif olunan metodoloji yanaşmalar nəinki Azərbaycan Respublikası, eləcə də dünya miqyasında vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin ölçülməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və təbiiqi. Tədqiqat işinin bir neçə nəticəsi aşağıdakı konfrans və hesabatlarda məruzə edilmişdir.

– 13th International Conference on “Applications of Fuzzy Systems and Soft Computing”, 28-29 August 2018, Varşava, Polşa;

– AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “İqtisadi artım və ictimai rifah” mövzusunda keçirilən

Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, 18 oktyabr, 2018, Bakı, Azərbaycan;

– Tenth World Conference “Intelligent Systems for Industrial Automation”, 25-26 October 2018, Taşkənt, Özbəkistan;

– AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun və Gürcüstan Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Fondunun gənc iqtisadçı alimlərin iştirakı ilə keçirdiyi “Dəyirmi masa”, 13 dekabr 2018, Tbilisi, Gürcüstan;

– 10th international conference on “Theory and Application of Soft Computing, Computing with world and Perceptions”, 27-28 August 2019, Praqa, Çexiya;

– Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2018-ci ildəki mühüm elmi nəliyyətləri;

– Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2019-cu ildəki mühüm elmi nəliyyətləri;

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (12916 işarə), 3 fəsil (I fəsil – 81036 işarə, II fəsil – 73922 işarə, III fəsil – 27949 işarə), nəticə (4348 işarə), 56 şəkil, 7 qrafik, 6 cədvəl, əlavələr və 148 sayda istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarət olmaqla 164 səhifə (qoyulan tələblər nəzərə alınmaqla 200171 işarə) həcmindədir.

Avtoreferatın ümumi həcmi qoyulan tələblər nəzərə alınmaqla 34986 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN STRUKTURU

Giriş

I Fəsil. Vergi inzibatçılığı və onun səmərəliliyinin nəzəri araşdırılması

- 1.1. Vergi inzibatçılığının nəzəri - metodoloji əsasları
- 1.2. Azərbaycanca vergi sistemi və vergi xidmətinin inkişaf mərhələləri, müasir vəziyyəti və iqtisadi inkişafa təsiri
- 1.3. Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi islahatları
- 1.4. Vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin müasir qiymətləndirmə arsenalının təhlili

II Fəsil. Vergi inzibatçılığının səmərəliliyi üçün metodologiya və instrumentariyalar

- 2.1. Vergi inzibatçılığının səmərəlilik göstəricilərinin formalaşdırılması
- 2.2. Vergi inzibatçılığı prosesinin səmərəlilik modeli (səmərəlilik indeksi)
- 2.3. Vergidən yayınmanın aşkara çıxarılması prosesinin modelləşdirilməsi
- 2.4. Vergi orqanı və vergi ödəyicilərinin məlumatlılıq səviyyəsinin modelləşdirilməsi
- 2.5. Peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mexanizmi
- 2.6. Vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımının qiymətləndirilməsi mexanizmi
- 2.7. Zərər öhdəliyinin yerinə yetirilməsi prosesinin modelləşdirilməsi

III Fəsil. Təklif olunan konsepsiya və instrumentarilər əsasında vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

- 3.1. Vergi inzibatçılığının səmərəlilik indeksinin qiymətləndirilməsi
- 3.2. Vergidən yayınmanın aşkarlanması ehtimalının qiymətləndirilməsi
- 3.3. Vergi orqanı və vergi ödəyicisinin effektiv məlumatlılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi
- 3.4. Peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi
- 3.5. Vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımının qiymətləndirilməsi
- 3.6. Zərərin keçirilməsi metodologiyası ilə qiymətləndirmə

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Əlavələr

DİSSERTASIYA İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi araşdırılmış, tədqiqatın məqsəd, vəzifələri və elmi yeniliyi qeyd edilmişdir.

Dissertasiya işinin “**Vergi inzibatçılığı və onun səmərəliliyinin nəzəri araşdırılması**” adlı birinci fəslində vergi inzibatçılığının nəzəri əsasları geniş miqyaslı araşdırılmış, Azərbaycanda vergi sistemi və formalaşma mərhələləri, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə aparılan xidmət və struktur islahatları, onun sosial-iqtisadi nəticələri nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin ölçülməsi istiqamətində mövcud metodologiyalar, onların tətbiqlərinin nəticələri hərtərəfli araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Vergi inzibatçılığının səmərəli təşkilini təmin edə bilmək üçün onun tam başa düşülməsi və bir termin kimi özündə nəyi ehtiva etdiyini aydınlaşdırmaq vacib məsələdir. Bu məqsədlə birinci fəsilə inzibatçılıq ayrıca nəzəri araşdırılmış və tətbiq sahəsindən asılı olaraq müxtəlif növləri verilmişdir [4].

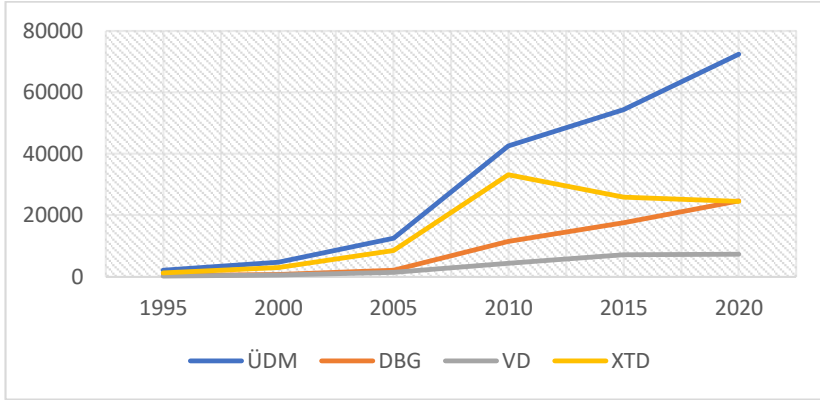
Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatların əsas təsir obyektlərindən biri iqtisadi inkişafdır. Bu təsiri araşdırmaq üçün 1991-ci ildən sonra vergi inzibatçılığı sahəsində aparılan islahatlar və bəzi vergi dərəcələrinə edilən dəyişikliklər təhlil edilmişdir (Şəkil 1).

Vergilər	1991 - 2001	2001 - 2018	2019-dan sonra
Hüquqi şəxslərin gəlir vergisi	35%	27%, 25%, 24%, 22%, 20%	20% (mikro biznesdə 5%)
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	12–55%	35%, 30%, 25%, 12%, 14%	0%, 14%, 25%
Əlavə dəyər vergisi	0 - 28%, 0-20%	0%, 18%	0%, 18%
Sadələşdirilmiş vergi	tətbiq olunmayıb	4-6%, 4-8% 2-6%, 2-8%	2%, 8 %

Şəkil 1. Vergi dərəcələrinin təhlili¹

¹ Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi // (1 fevral 2019-cu il tarixində olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2019. – 276 s.

Bu islahatların nəticəsidir ki, ümumi daxili məhsul (ÜDM), vergi daxilolmaları (VD), dövlət büdcəsinin gəlirləri (DBG), xarici ticarət dövriyyəsi (XTD) və s. kimi iqtisadi inkişafı xarakterizə edən göstəricilərdə artan dinamika müşahidə olunur (Qrafik 1).

Qrafik 1. İqtisadi aktivliyin təhlili²³

Dissertasiya işinin **“Vergi inzibatçılığının səmərəliliyi üçün metodologiya və instrumentariyalar”** adlı ikinci fəslində vergi inzibatçılığı fəaliyyətinin ölçülməsi, onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif yanaşmalar təklif edilmiş, metodologiyalar işlənib hazırlanmışdır.

İlk olaraq əsaslandırılmışdır ki, vergi inzibatçılığının səmərəli təşkili yalnız vergi orqanı, göstərilən xidmətlər, vergi orqanı əməkdaşları və s. vergi sistemini xarakterizə edən daxili mühit göstəricilərdən asılı olmayıb, biznes mühiti və əlaqəli amillər, eləcə də, əhəlinin gəlir səviyyəsi, texnoloji inkişaf və s. kimi xarici mühit göstəricilərindən də asılıdır. Odur ki, vergi orqanının daxili fəaliyyətini xarakterizə edən və bilavasitə inzibatçılığa təsir edən – daxili mühit, vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini xarakterizə edən və inzibatçılığa birbaşa yaxud dolayı təsir edən - xarici mikro-mühit və ölkə miqyasında baş

² Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Milli hesablar sistemi və tədiyyə balans / URL: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

³ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət vergi xidməti / URL: <https://www.taxes.gov.az/az>

verən dəyişikliklər, makro göstəricilərin təsirini əks etdirən – xarici makro-mühit göstəricilərdən ibarət olmaqla vergi inzibatçılığının səmərəlilik göstəriciləri sistemi formalaşdırılmışdır [7]. Bu sistemin digər vacib və fərqli özəlliyi isə hər 3 mühitin göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakterinə görə nəzərdən keçirilməsidir. Təklif edilən səmərəlilik göstəriciləri şəkil 2-də verilmişdir.

Bu səmərəlilik göstəricilərindən istifadə etməklə vergi inzibatçılığı prosesinin səmərəlilik indeksi hazırlanmışdır. İndeksin ümumi ifadə aşağıdakı kimidir:

$$I_1 = \sqrt[n_1']{\prod_{j'=1}^{n_1'} (s_{1j}')^*} * \sqrt[n_1'']{\prod_{j''=1}^{n_1''} (v_{1j''}')^*} \quad (1)$$

$$I_2 = \sqrt[n_2']{\prod_{j'=1}^{n_2'} (s_{2j}')^*} * \sqrt[n_2'']{\prod_{j''=1}^{n_2''} (v_{2j''}')^*} \quad (2)$$

$$I_3 = \sqrt[n_3']{\prod_{j'=1}^{n_3'} (s_{3j}')^*} * \sqrt[n_3'']{\prod_{j''=1}^{n_3''} (v_{3j''}')^*} \quad (3)$$

$$I = \sum_{i=1}^3 I_i \quad (4)$$

Burada,

I_1, I_2, I_3 – uyğun olaraq daxili mühit, xarici mikro və xarici makro mühitin kəmiyyət və keyfiyyət xarakterindən asılı olaraq səmərəliliyini ölçür;

I – vergi inzibatçılığının səmərəlilik indeksidir;

i – göstərici qruplarını;

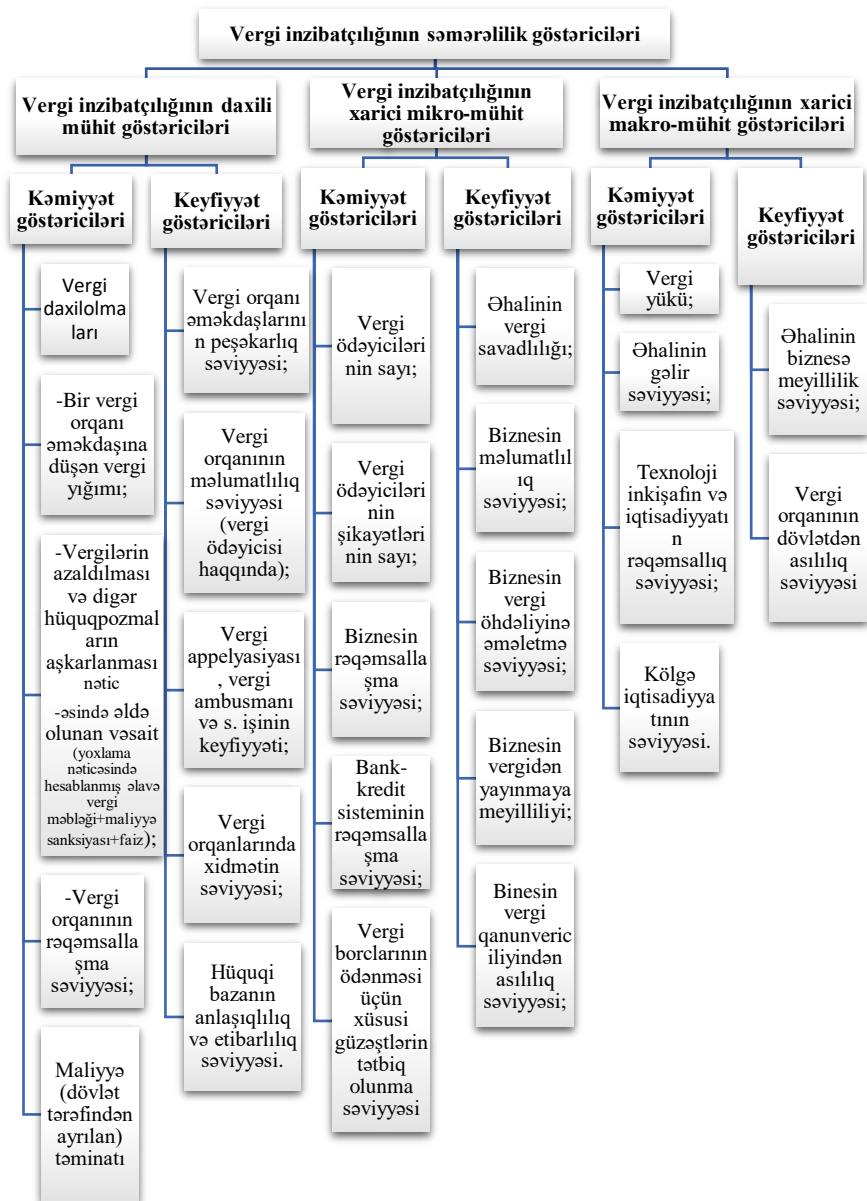
q – göstəricilərin kəmiyyət (\dot{q}) yaxud keyfiyyət (\ddot{q}) xarakterli olmasını;

j – qruplara daxil olan göstəriciləri, kəmiyyət və keyfiyyət olmağını nəzərə alsaq: $j = j' + j''$;

m – qrupların sayı;

n_i – i -ci qrupdakı göstəricilərin sayı, kəmiyyət və keyfiyyət olmağını nəzərə alsaq: $n_i = (\dot{q} + \ddot{q})n_i = n_i' + n_i''$;

$(s_{ij}')^*$ və $(v_{ij}'')^*$, $i = \overline{1,3}$, $j' = \overline{1, n_{\dot{q}3}}$, $j'' = \overline{1, n_{\ddot{q}3}}$ – kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə normallaşdırılan qiymətləri ifadə edir.

Şəkil 2. Vergi inzibatçılığının səmərəlilik göstəriciləri

Bu fəsildə həmçinin, vergi inzibatçılığının vacib vəzifələrindən biri olan vergidən yayınma və qaçma kimi qanunauyğunsuzluqların aşkar edilməsi üçün üsul və vasitələr araşdırılmış və təklif olunan səmərəlilik indeksindən istifadə etməklə Fon Neyman-Morgenşteynin faydalılıq funskiyasındakı vergidən yayınmanın aşkarlanması ehtimalının qiymətləndirilməsi metodologiyası işlənib hazırlanmışdır. Bu məqsədlə ayrı-ayrılıqda hər mühiti xarakterizə edən $I_i, i = \overline{1,3}$ kəmiyyətinin vergidən yayınmanın aşkarlanmasında payı (təsiri) $\mu(I_i), i = \overline{1,3}$ müəyyənləşdirilərək qeyri-səlis nəticə çıxarma sistemini aşağıdakı kimi təbiiq etməklə yayınma ehtimalı qiymətləndirilmişdir.

If Input 1 is $(I_1 \mu(I_1))$ and Input 2 is $(I_2 \mu(I_2))$ and input 3 is $(I_3 \mu(I_3))$, then Output is p (5)

Burada, $(I_1 \mu(I_1)), (I_2 \mu(I_2)), (I_3 \mu(I_3))$ hasilləri sistemin giriş dəyişənləri, p – isə sistemin çıxış dəyişəni olmaqla vergidən yayınmanın aşkarlanması ehtimalını ifadə edir.

Qərar qəbuletmənin mühüm təyinedici amili olan informasiya idarəçiliyin də effektiv təşkilinin əsas şərtlərindəndir. Xüsusilə iqtisadi inkişaf və rifahın təmin edilməsində əhəmiyyətli rolu olan vergi siyasəti həm vergi orqanı, həm də vergi ödəyicilərinin lazımı informasiyaya malik olması ilə daha effektiv həyata keçirilə bilər. Bu məqsədlə, vergi orqanı və vergi ödəyicilərinin fəaliyyətində informasiyanın rolu və inzibatçılığa təsirini araşdırmaqla məlumatlanmanın effektiv səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün metodologiya işlənib hazırlanmışdır.

“Vergi orqanı – Məlumatlılıq səviyyəsi – Vergi ödəyicisi” prosesinin riyazi ifadəsi aşağıdakı kimi təklif edilmişdir.

$$\frac{\partial I}{\partial t} = \varepsilon^2 \frac{\partial^2 I}{\partial x^2} - \alpha(I - \omega_1)(I - \omega_2)(I - \omega_3) + (T_a + T_p)/2 \quad (6)$$

$$\begin{cases} \frac{\partial T_a}{\partial t} = (\gamma_{11}(\vartheta_1 + \vartheta_2)T_a + \gamma_{12}T_p) \\ \frac{\partial T_p}{\partial t} = (\gamma_{21}(\tau_1 + \tau_2)T_p + \gamma_{22}T_a) \end{cases} \quad (7)$$

$$\frac{\partial I}{\partial x} \Big|_{x=0} = \frac{\partial I}{\partial x} \Big|_{x=1} = 0 \quad (8)$$

Burada, $\varepsilon \ll 1$; $I(x, t)$ – vergi inzibatçılığının təsiri ilə hər iki tərəfə məqbul sayılan məlumatlanma səviyyəsi; x -informasiya kütləsidir. $-\alpha(I - \omega_1)(I - \omega_2)(I - \omega_3)$ – vergi ödəyicilərinin reaksiyasını ifadə edir. Buradan görüldüyü kimi tarazlıq halında $\frac{\partial I}{\partial t} = 0$ və ε çox kiçik kəmiyyət olduğu üçün (6) tənliyi

$$\alpha(I - \omega_1)(I - \omega_2)(I - \omega_3) = 0$$

şəklə düşür və üç tərtibli tənliyin $I_1(x), I_2(x), I_3(x)$ olmaqla üç kökü vardır.

$$I_1(x) < I_2(x) < I_3(x)$$

Başqa sözlə desək, birinci hal vergi ödəyicisinin, üçüncü hal vergi orqanının, ikinci isə hər iki tərəfin maraqları çərçivəsində qanədici məlumatlıq səviyyəsini ifadə edir.

$T_a(t, x)$ – vergi orqanının əldə etdiyi məlumatların həcmi;

$T_p(t, x)$ – vergi ödəyicilərinin əldə etdiyi məlumatların həcmi;

ϑ_1 və ϑ_2 vergi orqanının əldə etdiyi məlumat növləri;

τ_1 və τ_2 vergi ödəyicilərinin əldə etdiyi məlumat növləri;

γ_{11} – vergi orqanının əldə etdiyi məlumatın özünə əhəmiyyətlik dərəcəsi;

γ_{12} – vergi ödəyicisinin əldə etdiyi məlumatların vergi orqanına əhəmiyyətliliyi;

γ_{21} – vergi ödəyicisinin əldə etdiyi məlumatların özünə əhəmiyyətliliyi;

γ_{22} – vergi orqanının əldə etdiyi məlumatların vergi ödəyicisinə təsiri və ya əhəmiyyətlik dərəcəsi.

Vergi orqanı əməkdaşlarının fəaliyyətinin keyfiyyəti vergi inzibatçılığının effektiv təşkilinə birbaşa təsir edən amillərdən biridir. Odur ki, tədqiqatda vergi orqanı əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin ölçülməsi üçün qiymətləndirmə mexanizmi hazırlanmışdır. Peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi kəmiyyət, keyfiyyət, kreativlik və peşə etikası göstəriciləri üzrə çoxkriteriyalı qərar qəbuletmə məsələsi kimi araşdırılaraq hər bir əməkdaşın bu göstəricilər üzrə aldığı qiymətlərə görə fəaliyyətinin ölçülməsini təmin edir. Təklif edilən modelin riyazi ifadəsi aşağıdakı kimidir:

$$A_j = \sum_{k=1}^K \overline{c_j^k} w_j^{ks} \quad (9)$$

Burada, $\overline{c_j^k}$, $k = \overline{1, K}$, $j = \overline{1, m}$ – kriteriyaların orta qiymətini; A_j , $j = \overline{1, m}$ – alternativləri (işçilər); w_j^{ks} , $k = \overline{1, K}$, $j = \overline{1, m}$, $s = \overline{1, 5}$ – hər bir aralıq üzrə çəkiləri ifadə edir. $\sum_{k=1}^K w_j^{ks} = 1$, $w_j^{ks} \geq 0$.

Alınan nəticələr üzrə işçilərin peşəkarlığının ölçüsü $[0, 1]$ intervalında, dörd səviyyədə $[0, P_1]$; $(P_1, P_2]$; $(P_2, P_3]$; $(P_3, 1]$ aşağıdakı kimi qiymətləndirilir.

- Əgər $0 \leq A_j \leq P_1$ olarsa peşəkar işçi deyil;
- Əgər $P_1 < A_j \leq P_2$ olarsa peşəkarlıq səviyyəsi təkmilləşdirilməli;
- Əgər $P_2 < A_j \leq P_3$ olarsa peşəkarlıq səviyyəsi qənaətbəxş;
- Əgər $P_3 < A_j \leq 1$ olarsa peşəkarlıq səviyyəsi yüksəkdir.

Vergilərin yığılması dünya miqyasında vergi inzibatçılığının səmərəliliyini xarakterizə edən ən vacib amil kimi nəzərdən keçirilir və bəzi hallarda onun miqdarına görə inzibatçılığın səmərəliliyi qiymətləndirilir. Tədqiqatda vergi yığımını inzibatçılıq fəaliyyətinin daxili mühit faktorları kimi araşdırılmış və ənənəvi hesablama üsullarından fərqli olaraq prosesdə rolunu oynayan göstəricilərin kəmiyyət və keyfiyyət xarakterinin təsirini nəzərə alan qiymətləndirmə metodologiyası hazırlanmışdır. Bir vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımının qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı ifadələr təklif edilmişdir:

$$\tau = \frac{VD}{\sum_{i=1}^m \hat{c}_i} = \frac{VD}{\sum_{i=1}^m (\sum_{j=1}^n \hat{c}_{ij} w_j)}, \quad (10)$$

$$\tau = \frac{VD}{\sum_{i=1}^m \hat{c}_i} = \frac{VD}{\sum_{i=1}^m (CFC_i * [X * OFC_i + (1-X) SFC_i])}, \quad i = \overline{1, m}, \quad j = \overline{1, n} \quad (11)$$

Burada,

τ – bir vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımını;

\hat{c}_i – i -ci alternativin qiyməti;

w_j – əldə olunan məlumatların (kriteriyaların) çəkilərini ifadə edir;

CFC_i – kritik göstəricinin qiyməti;

OFC_i – obyektiv (kəmiyyət) göstəricinin qiyməti;

SFC_i – subyektiv (keyfiyyət) göstəricinin qiyməti;

X – obyektiv göstəricilərin qərar qəbuletmədə əhəmiyyətliyi (çəkisi);
($1 - X$) – subyektiv göstəricilərin qərar qəbuletmədə əhəmiyyətliyi (çəkisi).

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı apardığımız təhlillər göstərir ki, vergi borclarının aşkarlanması, ödənilməsi problemləri vergi inzibatçılığının əsas zəif cəhətlərindən biridir. Vergi borcları müxtəlif səbəblərdən yaranır. Xüsusilə, iqtisadi subyektin öz iradəsindən asılı olmayaraq fəaliyyətində yaranan problemlər ona vergi öhdəliyini yerinə yetirməyə imkan vermir. İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə müxtəlif stimullaşdırma formalarının tətbiq olunması iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Odur ki, fəvqəladə hallar nəticəsində ziyan uğramış vergi ödəyicilərinə güzəştin tətbiq olunması üçün metodologiya hazırlanmışdır.

Proses iki mərhələli olaraq aşağıdakı kimi reallaşdırılır:

– Birinci mərhələ zərər çəkmiş iqtisadi subyektlərin vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsi və güzəştin tətbiq olunması üçün ən uyğun subyektin seçilməsindən;

– İkinci mərhələ isə güzəştin tətbiq olunması üçün seçilmiş ən uyğun iqtisadi subyektin ödəmə müddətinin dəyişdirilməsi, yəni onun fəaliyyətindən asılı olaraq qanunvericiliklə müəyyən olunmuş zaman intervalında borc öhdəliyinin növbəti illərə keçirilməsi məsələsinin həllindən ibarətdir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi”** adlı üçüncü fəsil ikinci fəsilə təklif olunan metodologiya və instrumentariyaların Azərbaycan Respublikası təmsalında tətbiqindən ibarətdir. İndeksin hesablanması istifadə olunan səmərəlilik göstəricilərinin müxtəlif üsullarla normallaşdırılmış qiymətləri Cədvəl 1-də verilmişdir (dissertasiyanın 3.1-ci bölməsində ətraflı qeyd edilmişdir).

**Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında timsalında 2020-ci il üçün
hesablanmış qiymətləri**

№	Göstəricilər	Qiyməti
1.	Daxili mühit göstəriciləri	
1.1	Vergi daxilolmaları	0.9
1.2	Bir vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımlı	0.54
1.3	Vergilərin azaldılması və digər hüquqpozmalarmın aşkarlanması nəticəsində əldə olunan vəsait (yoxlama nəticəsində hesablanmış əlavə vergi məbləği+maliyyə sanksiyası+faiz)	0.54
1.4	Vergi orqanının rəqəmsallaşma səviyyəsi (elektron xidmətlərin sayı)	0.48
1.5	Maliyyə (dövlət tərəfindən ayrılan) təminatı	0.87
1.6	Vergi orqanı əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsi	0.51
1.7	Vergi orqanının məlumatlılıq səviyyəsi (vergi ödəyicisi haqqında)	0.91
1.8	Vergi appelyasiyası, vergi ambusmanı və s. işinin keyfiyyəti	0.29
1.9	Vergi orqanlarında göstərilən xidmətin səviyyəsi	0.5
1.10	Hüquqi bazanın anlaşılqlılıq və etibarlılıq səviyyəsi	0.295
2.	Xarici mikro mühit göstəriciləri	
2.1	Vergi ödəyicilərinin sayı	0.22
2.2	Vergi ödəyicilərinin şikayətləri	0.014
2.3	Biznesin rəqəmsallaşma səviyyəsi (vergi ilə əlaqəli)	0.62
2.4	Bank-kredit sisteminin rəqəmsallaşma səviyyəsi	0.64
2.5	Vergi borclarının ödənməsi üçün xüsusi güzəştlərin tətbiq olunma səviyyəsi	0.33
2.6	Əhalinin vergi savadlılığı	0.21
2.7	Biznesin məlumatlılıq səviyyəsi	0.513
2.8	Binesin vergi qanunvericiliyindən asılılıq səviyyəsi.	0.7
2.9	Biznesin vergi öhdəliyinə əmələtmə səviyyəsi	0.71
2.10	Biznesin vergidən yayınmaya meyilliliyi	0.512
3	Xarici makro-mühit göstəriciləri	
3.1	Vergi yükü	0.1; 0.4
3.2	Əhalinin gəlir səviyyəsi	0.7
3.3	Texnoloji inkişafın və iqtisadiyyatın rəqəmsallıq səviyyəsi	0.66
3.4	Kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi	0.08; 0.45
3.5	Əhalinin biznesə meyillilik səviyyəsi	0.19
3.6	Vergi orqanının dövlətdən asılılıq səviyyəsi	1

Cədvəldən göründüyü kimi bəzi göstəricilər (3.1 və 3.4) yerli və xarici statistikalarda müxtəlif qiymətlər aldığından hər ikisi üzrə ayrılıqda indeks hesablanacaq.

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsindən (ARDSK) əldə olunan məlumatlarla:

$$I = 0.73 \text{ və ya } 73\%$$

2. Xarici statistik bazalardan əldə olunan informasiyalarla

$$I = 0.67 \text{ və ya } 67\%$$

Vergi inzibətçiliğinin səmərəlilik indeksi üçün təklif olunan yanaşma [8] - də nəşr edilmişdir.

Səmərəlilik indeksindən istifadə etməklə qiymətləndirilən vergidən yayınmanın aşkarlanması ehtimalı isə 45% - ə bərabər olmuşdur. Təklif edilən yanaşma və alınan nəticələr [9], [10] -da nəşr etdirilmişdir.

Vergi orqanı və vergi ödəyicilərinin inzibətçiliğın təsiri ilə məlumatlanma səviyyələrinin qiymətləndirilməsi üçün üç müxtəlif vəziyyətləri nəzərdən keçirilir.

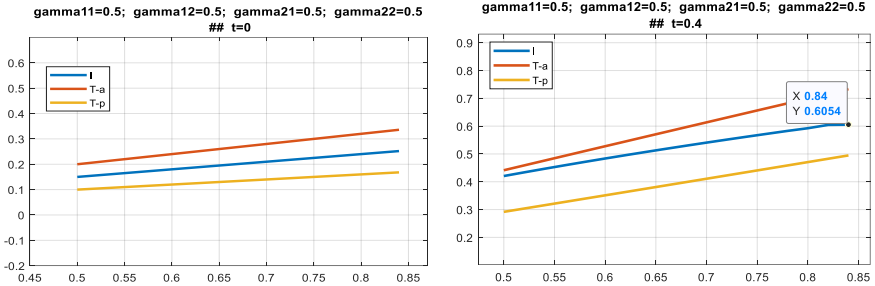
$\gamma_{ij}, i, j = 1, 2$ müxtəlif qiymətləri və hər üç şərt üçün effektiv məlumatlanma səviyyələri və müxtəlif simulyasiyalarla hər iki tərəf üçün eyni dərəcədə effektiv olmayan variantlar da araşdırılmış və dissertasiyada qrafiklərlə verilmişdir (Şəkil 3.3.4-3.3.6).

Belə ki, $\gamma_{ij}, i, j = 1, 2$ müxtəlif qiymətlərində və qeyd olunan üç şərtin hər birində $t = 0$ vəziyyətində vergi orqanı və vergi ödəyicisinin məlumatlanma səviyyəsi hər iki tərəf üçün də effektivdir və [0.15; 0.2] intervalındadır. Təbii ki, $t \neq 0$ olduqda vergi inzibətçiliğın təsiri nəticəsində məlumatlanma səviyyəsində ciddi dəyişikliklər baş verir və vergi orqanı və vergi ödəyicisinin əldə etdiyi informasiyaların effektivliyindən asılı olaraq hər iki tərəf üçün məqbul sayıla biləcək məlumatlanma səviyyəsi demək olar ki, ya yoxdur, ya da ona yaxın səviyyədə qərarlaşır. Nəticələr göstərir ki, müxtəlif simulyasiyalarda [0.35; 0.58], [0.5; 0.61], [0.4; 0.58], [0.38; 0.67], [0.43; 0.62], [0.4; 0.66], [0.42; 0.51], [0.45; 0.55] və s. intervalları effektiv səviyyəni ifadə edir. Əldə edilmiş nəticələri (intervalları) nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, $0.43 \leq I \leq 0.51$ intervalında məlumatlılıq səviyyəsi həm vergi orqanı, həm də vergi ödəyicilərinin mənafeyini eyni dərəcədə

qoruyan, effektiv aralıqdır (Şəkil 3.3.1-3.3.3), (Əlavə 22, 23). Nümunə olaraq, effektiv həllərdən biri Şəkil 3-də verilmişdir.

$$\gamma_{11} = 0.5, \gamma_{12} = 0.5, \gamma_{21} = 0.5, \gamma_{22} = 0.5$$

Şərt II.

Şəkil 3. Effektiv məlumatlanma səviyyəsi

Peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilər və müvafiq informasiyalar aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün lazımı informasiya

Nö	Göstəricilər	Həcmi	Şərti bal
Kəmiyyət göstəriciləri			
1	Son hesabat ilində səyyar vergi yoxlaması keçirilən vergi ödəyicilərinin (hüquqi şəxslərin) sayı	8	0.5
2	Vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkarlanan vergi ödəyicilərinin (hüquqi şəxslərin) sayı	7	0.25
3	Protokol tərtib edilən vergi ödəyicilərinin sayı	7	0.25
4	Tətbiq edilmiş inzibati cərimələrin məbləği	3000	0.5
	Tətbiq edilmiş inzibati cərimələrin ödənilmiş hissəsi	2100	
5	Hesabat ilində orta hesabla bir vergi ödəyicisində səyyar vergi yoxlaması keçirilməsi zamanı:		0.6
	Hesablanan əlavə vergi məbləği	220000	
	Tətbiq edilən maliyyə sanksiyası	70000	
	əlavə hesablanmış vəsaitin və tətbiq edilmiş sanksiyanın ödənilən hissəsi	100000	
Keyfiyyət göstəriciləri			
1	Planlaşdırma.		0.5
2	Təşkilatçılıq.		0.75

3	İdarəetmə və nəzarət.		0.5
4	Qərar qəbuletmə.		0.25
Kreativlik göstəriciləri			
1	İnnovativ düşünmə qabiliyyəti		0.25
2	Təhlil etmə bacarığı.		0.75
3	İşin digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması və mümkün təsirlərin qiymətləndirilməsi qabiliyyəti		0.75
Peşə etikası göstəriciləri			
1	Xidmət şərəfinin və peşə nüfuzunun qorunması.		0.25
2	Vətəndaşlarla davranış və nəzakət qaydalarına əməl edilməsi.		0.5
3	Dövlət və ictimai maraqların şəxsi maraqlardan üstün tutulması.		0.5

Təklif edilən metodologiya əsasında qiymətləndirmə göstərir ki, peşəkarlıq səviyyəsi (0.25, 0.5] intervalındadır, yəni təkmilləşdirilməyə ehtiyac var. Bu cür metodikadan istifadə etməklə aşağıdakı nəticələr əldə edilir:

- Müəssisə, təşkilat və ya dövlət orqanlarının səmərəli və rəqabətədavamlı fəaliyyəti artır;

- İşçilərin mənafeyinin qorunmasına, karyera pillələri üzrə yüksəlmələrinə, alınmış nəticələrə uyğun mükafatlandırılmalarına imkan yaradır;

- Bu qiymətləndirmə vasitəsilə subyektivliyin qarşısı alınır, bilavasitə rəhbərlər tərəfindən verilən qərarlarda qərəzlik, ədalətsizlik aradan qalxır;

- Əsas rəhbərliyin düzgün qərar qəbul etməsinə köməklik göstərir. Təklif olunan metodologiya və alınan nəticələr [2] – də çap etdirilmişdir.

Vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımının qiymətləndirilməsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmış və nəticələr göstərmişdir ki:

- Kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təsirinə görə bir əməkdaşa düşən vergi yığımını dəyişir;

- Keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması vergi daxilolmalarının, o cümlədən vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır;

- Azərbaycan vergi sistemində ənənəvi metodla əldə edilən nəticə təklif olunan metodologiya əsasında aparılan qiymətləndirmədə kəmiyyət

və keyfiyyət göstəricilərinin hər ikisinin bərabər təsiri (0.5) halına uyğundur.

Təklif edilən metodologiya və aparılan qiymətləndirmələr [6]-da çap etdirilmişdir.

Tədqiqatın sonuncu metodologiyası olan zərərin keçirilməsi prosesi praktiki olaraq qeyd olunmuş mərhələlər üzrə, 6 zərərçəkmiş iqtisadi subyekt arasından güzəştə ən çox layiq olanın seçilərək nəzərdə tutulan güzəştin 2.5-3 il müddətinə tətbiq edilə biləcəyi qiymətləndirilmişdir. Metodologiyanın tətbiqi həm vergi orqanı, həm vergi ödəyicisi, həm də ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyətli olmaqla:

– Haqsızlıq olmadan tam şəffaf şəraitdə zərərçəkənləri dəymiş ziyanı görə ən çoxdan aza qiymətləndirməyə və ən ağır vəziyyətdə olan iqtisadi subyekti seçərək güzəştə tətbiq etməyə imkan verir;

– Güzəştin dəymiş ziyanın ağırlığından asılı olaraq tətbiq müddəti qiymətləndirir;

– Baş verə biləcək riskləri və iqtisadi itkiləri azaltmağa kömək edir. Təklif edilən metodologiya və aparılan qiymətləndirmələr [1], [3] və [5]-də çap etdirilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas nəticələri və təklifləri

Tədqiqatın nəticəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilərin ümumi nəticəyə tövhəsinin fərqli olduğunu nəzərə alaraq qiymətləndirmənin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə göstəricilər sisteminin daxili, xarici mikro və xarici makro mühit olmaqla müvafiq alt qruplara ayrılması məqsəduyğun hesab edilmişdir (bölmə 2.1). Tərəfimizdən vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq indeks hazırlanmışdır (bölmə 2.2).

2. Vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı keyfiyyət göstəricilərinin də nəzərə alınmasının vacibliyi əsaslandırılmış və təklif olunan yanaşmalarla keyfiyyət göstəricilərinin kəmiyyətlə ifadə olunmasının ümumi nəticənin adekvatlığını yüksəltdiyi qiymətləndirilmişdir.

3. Təcrübə göstərir ki, vergi sisteminin fəaliyyətini xarakterizə edən eyni göstərici yerli və xarici statistik mənbələrdə fərqli rəqəmlərlə ifadə edilir. Vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün

təklif edilən səmərəlilik indeksinin adekvatlığının etibarlılığı məqsədi ilə hər iki halda ayrılıqda qiymətləndirilməsi və nəticələrin müqayisəsi məqsədəuyğun olardı. Bu, təklif olunmuş səmərəlilik indeksi ilə Azərbaycan vergi sistemi timsalında qiymətləndirmə aparılaraq təsdiqlənmiş, yerli mənbələr üzrə 73%, xarici mənbələr üzrə isə 67%-ə bərabər olduğu müəyyənləşdirilmişdir (bölmə 3.1).

4. Vergidən yayınmanın aşkar olunma ehtimalının yüksək olması vergi inzibatçılığının səmərəliliyini əks etdirən əsas meyarlardan biri olduğu nəzərə alınaraq onun qiymətləndirilməsi üçün yeni yanaşma təklif edilmişdir. Azərbaycan vergi sistemi timsalında aparılmış qiymətləndirmə (45%) təsdiq edir ki, bu sahədə təkmilləşdirilməyə ciddi ehtiyac vardır və təklif olunan yanaşmanın istifadə olunması məqsədəuyğun olar. (bölmə 2.3 və 3.2).

5. Vergi orqanları və vergi ödəyicilərinin qarşılıqlı məlumatlılıq səviyyəsi qaneedicilik olmadıqda onlar arasında baş verən fikir ayrılıqları və inzibati münaqişələrin vergi inzibatçılığının səmərəliliyini aşağı saldığı aparılmış qiymətləndirmələr nəticəsində müəyyən edilmiş, hər iki tərəfi qane edən və konkret qiymətləndirmələr nəticəsində özünü doğrultmuş məlumatlılıq səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün xüsusi alət təklif edilmişdir (bölmə 2.4 və 3.3).

6. Vergi ödəyicilərinin və vergi orqanının qarşılıqlı məlumatlılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün effektiv yanaşmanın mövcud olmadığı, vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qeyd olunan məlumatlılıq səviyyəsindən asılı olduğu və yüksəldilməsi üçün vergi ödəyicilərinin və vergi orqanlarının qarşılıqlı məlumatlılıq səviyyəsinin artırılmasının xüsusi əhəmiyyət daşıdığı nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə, vergi orqanları maarifləndirmə və məlumatlandırma səviyyəsini, vergi ödəyiciləri isə vergi öhdəliklərini yerinə yetirmə keyfiyyətini yüksəltməlidir (bölmə 3.3).

7. Vergi orqanı əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində onların karyera yüksəlişinə və maddi həvəsləndirilməsinə təsir edən subyektiv faktorların aradan qaldırılmasına və mövcud kadr potensialından səmərəli istifadəyə imkan verən mütərəqqi metodologiyaya hazırlanmışdır. Azərbaycanın vergi sistemində praktiki istifadəsi məqsədəuyğun olardı (bölmə 2.5 və 3.4).

8. Vergi inzibatçılığının əsas səmərəlilik göstəricilərindən hesab olunan vergi orqanı əməkdaşına düşən vergi yığımının qiymətləndirilməsində təkcə kəmiyyət göstəricilərinin istifadə olunmasının qanəedici olmadığı və bu məqsədlə, həm də keyfiyyət amillərinin təsirinin, eyni zamanda, onların vergi daxilolmalarının artırılmasında kəmiyyət göstəriciləri ilə müqayisədə heç də az faydalı olmadığı təklif edilən yanaşma əsasında aparılmış qiymətləndirmələrlə təsdiq edilmişdir. Azərbaycanın vergi sistemində tətbiqi məqsədəuyğun olardı (bölmə 2.6 və 3.5).

9. Vergi münasibətlərinin effektiv idarə edilməsi təkcə vergi gəlirlərinin artırılması, vergidən yayınmanın qarşısının alınması və s. kimi məsələlər ilə deyil, eyni zamanda vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətlərinə uyğun onlara güzəştlərin verilməsi ilə bağlı qərar qəbuletmə qabiliyyətidir. Bu məqsədlə, vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini yerinə yetirmə müddətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı müvafiq güzəştlərin verilməsi aləti hazırlanmışdır. Azərbaycanın vergi sistemində tətbiqi məqsədəuyğun olardı (bölmə 2.7 və 3.6).

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Musayev, A.F. Evaluation of the Impact of the Loss Carry - Forward to the Tax Inclusion by the Fuzzy Inference System / A.F Musayev, A.A Musayeva, M. Kh Gazanfali // ASERC Journal of Socio-Economic Studies, Baku: – 2018. №1, – p. 73-81.

2. Musayev, A.F., Guliyev, H.H., Efendiyev, G.M., Gazanfarli, M.Kh. Evaluation of the staff's professionalism level by modified weighted sum model // Tenth World Conference “Intelligent Systems for Industrial Automation”, Tashkent, Uzbekistan, – 2018, – p. 111-112.

3. Musayeva, A.A. Evaluation of the impact of the changing the term of tax liability performance on tax receipts by Minmax composition method / A.A Musayev, T.M. Musayev, M. Kh Gazanfali // Advances in Intelligent Systems and Computing 896, Springer Nature, Switzerland AG, – 2019. – p. 378-385.

4. Qəzənfərli, M.X. Vergi inzibatçılığının səmərəliyinin artırılmasında “soft computing”-in rolu // Şəxsiyyət, cəmiyyət, dövlət: qarşılıqlı münasibətlərə müasir yanaşmalar Respublika elmi konfransı, – Mingəçevir, –2019, – s. 463-465.

5. Musayev, A.F., Musayeva A.A., Qəzənfərli, M.X. Zərər öhdəliyinin yerinə yetirilməsi mərhələlərinin qeyri-səlis üsullarla qiymətləndirilməsi // “İqtisadi artım və ictimai rifah” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki Konfrans, – Bakı, – 2019, – s. 18-28.

6. Musayev, A.F. Evaluation of tax administration using brown-gibson model / A.F Musayev, A.G.Aliyev, A.A Musayev, M. Kh Gazanfali // Advances in Intelligent Systems and Computing 1095, Springer Nature, Switzerland AG, – 2020. – p. 221-228.

7. Qəzənfərli, M.X. Vergi inzibatçılığı və onun səmərəli fəaliyyətinin təşkili // – Bakı:Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-sının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası – 2020. №1, – s. 113-120.

8. Gazanfarli M.Kh. The effectiveness model of tax administration process / M.Kh. Gazanfarli // Scientific Reviews in UNEC, - Baku: – 2020. – p. 92-102.

9. Musayev, A.F. Modeling the Detection Process of Tax Evasion Under Uncertainty / A.F. Musayev, M.Kh Gazanfarli //Acta Scientific Computer Sciences, –Telangana: – 2020. №10, – p. 3-8.

10. Musayev, A.F. Modeling the probability of the detection process of tax evasion taking into account quality and quantity indicators / A.F. Musayev, M.Kh Gazanfarli // Asian Journal of Eco-nomics, Business and Accounting, - Hooghly: – 2020. №4, – p. 28-37.

Dissertasiyanın müdafiəsi 11 mart 2022-ci il saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında (www.unec.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 09 fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.02.2022. Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Sifariş 001/02. Həcmi 1 ç.v. (34986 işarə)
Tiraj 100.

“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Email: capevi@internet.ru Əlaqə üçün: (055)2012809